

SANDA ANNA

„Sapientia aedificavit”

Egy késő középkori ünnep kodifikációjának és zsolozsmaváltozatainak állomásai

A liturgikus kalendárium temporáléja a késő középkor folyamán utoljára szentháromság és úrnapja ünnepével egészült ki. Mindkét ünnep csak évtizedeket átölelő kodifikációs folyamat révén vált a temporále szilárd szerkezetének részévé, s tételeit számos 14. századi, esetenként pedig még 15. századi breviáriumokban is egy függelékes libellusként, vagy *ex post facto* különálló fasciculusként illesztették be a kéziratok főszövegébe.¹

Amikor a 13. század végén az esztergomi székesegyház új mintakönyve, hangjelzett breviáriuma elkészült (*Breviarium Notatum Strigoniense ex saeculi XIII*, a továbbiakban BNS),² a két ünnep beépülésének folyamata a temporále ünnepeinek sorába még nem zárult le. A breviárium – mintegy pillanatfelvételi-ként – a két zsolozsma kodifikációs helyzetének átmeneti állapotát őrizte meg.³

* A tanulmány első változata a „Dobszay 80” megemlékezés keretében, az MTA BTK Zenetudományi Intézet „A gregorián kutató Dobszay” címmel rendezett nemzetközi tudományos emlékkonferenciáján 2015. január 31-én, kibővített és átdolgozott változata 2016. május 19-én az MTA BTK ZTI „Tudományos Fórum” sorozatának előadásaként hangzott el. Kutatásomat az NKFIH (korábban OTKA) NK 104426 számú pályázatának támogatásával végeztem.

¹ Yossi Maurey, „Heresy, Devotion and Memory: The Meaning of Corpus Christi in Saint-Martin of Tours”, *Acta Musicologica* 78 (2006): 159.

² Faksimile kiadás: Szendrei Janka (szerk.), *Breviarium Notatum Strigoniense saeculi XIII*, in *Musicalia Danubiana* 17 (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet 1998). A breviárium (CZ-Pst DE I 7A) online indexe: <http://cantus.uwaterloo.ca/index?source=649450> (2017. július 12.). Vö. Szendrei Janka, *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005); Dobszay László–Kovács Andrea, *Corpus Antiphonarium Officii–Ecclesiarum Centralis Europae. VI/A Esztergom/Strigonium. Temporale* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2004); Dobszay László–Kovács Andrea, *Corpus Antiphonarium Officii–Ecclesiarum Centralis Europae. VI/B Esztergom/Strigonium. Sanctonale* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2006).

³ Szentháromság ünnepének legkorábbi magyar forrása a 12. századi *Codex Albensis* (A-Gu Ms. 211), amely már tartalmazza a zsolozsma anyagát pünkösdi nyolcadának hetében hétfőre, keddre és szerdára elosztva (f. 99v–100v). Faksimile kiadás: Falvy Zoltán–Mezey László (szerk.), *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert* (Budapest–Graz: Akadémiai Kiadó, 1963). Online: <http://cantus.uwaterloo.ca/index?source=653927> (2017. július 13.).

A BNS főszövege eredetileg nem tartalmazta a két új ünnep anyagát, melyet később, de feltehetően a korpusz lejegyzését követően közvetlenül, másik szkriptor és notátor illesztett a kódexbe a 14. század elején.⁴ A szentháromság ünnepi zsolozsma (f. 208r–211r) tételválasztása és kidolgozása megegyezik a kortárs európai források szentháromság ünnepén alkalmazott repertoárjával.⁵ Az úrnapi zsolozsma (f. 213v–221r) tételSORA (*Sapientia aedificavit*) ugyanakkor ritka dokumentálhatósága révén különleges, ráadásul tételeinek elosztása is szokatlan: a matutínium olvasott és énekes tételeit a zsolozsma lejegyzője négy noktunusba rendezte.

A BNS úrnapi tételSORÁNAK egyedisége az ünnepet tárgyaló liturgiátörténeti és zenetudományi szakirodalomban az 1940-es évek óta közismert;⁶ a zsolozsmát hordozó kéziratot azonban őrzési helyére való tekintettel premontrei breviáriumként tartották számon.⁷

Szendrei Janka három évtizeddel ezelőtt, a BNS faksimile kiadásához publikált bevezető tanulmányában meggyőzően mutatta be a breviárium notációjának és repertoárjának esztergomi ismertetőjegyeit. A breviárium tartalmának tárgyalása során kitért a *Sapientia aedificavit* zsolozsmára is „asszimilálatlan” és „rég”i” tételSORKÉNT jellemezve az officiumot.⁸ A BNS provenienciájának pontosítása és ennek tanulságai ugyanakkor a *Sapientia aedificavit* zsolozsma történeti kontextusával foglalkozó nemzetközi szakirodalomban nem váltak ismertté.

A további kutatást – amelynek célja (1) a *Sapientia aedificavit* zsolozsma BNS-beli szokatlan megjelenésének konkrétabb magyarázata, illetve (2) a zsolozsma kapcsolatának megvilágítása annak további egykorú alkalmazásaihoz –, a hozzáférhető zsolozsmaforrások számának közelmúltbeli gyarapodása, valamint az ünnep történetéhez és liturgiájához kapcsolódó szakirodalom bővülése indokolja. Emellett a *Sapientia aedificavit* zsolozsma az esztergomi breviáriumban kívül további két magyar, a kalocsai érsekség területéről származó breviáriumban

⁴ Szendrei Janka és Madas Edit paleográfiai és kodikológiai elemzése a toldalék és főszöveg szinte egyidejű keletkezését állapították meg. Vö. Szendrei Janka (szerk.), *Breviarium Notatum Strigoniense saeculi XIII...*, 10, 12–13.

⁵ Szendrei Janka, *Breviarium Notatum Strigoniense saeculi XIII...*, 20–21.

⁶ Cyrille Lambot, „L’office de la Fête-Dieu: Aperçu nouveaux sur ses origines”, *Revue Bénédictine* XXVII (1942): 61–123; Léon Marie Joseph Delaissé, „A la recherche des origines de l’office du Corpus Christi dans les manuscrits liturgiques”, *Scriptorium* IV (1950): 220–239; Anton Kern, „Das Offizium de Corpore Christi in österreichischen Bibliotheken”, *Revue Bénédictine* LXIV (1954): 46–47.

⁷ Thomas J. Mathiesen, „»The Office of the New Feast of Corpus Christi« in the Regimen Animarum at Brigham Young University”, *The Journal of Musicology* (1984): 13–44, itt: 22; Barbara R. Walters–Vincent Corrigan–Peter R. Ricketts, *The Feast of Corpus Christi* (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2006), 57–92.

⁸ „A 14. századra általánossá váló, közismert officium helyett [...] a *Venite comedite* invitatórium köré csoportosuló régi officium van közölve még hozzá négy nocturnussal (!). Nyilvánvalóan egy friss, asszimilálatlan átvételről van szó [...]” Szendrei Janka (szerk.), *Breviarium Notatum Strigoniense saeculi XIII...*, 20.

is fennmaradt, lehetővé téve az európai szinten sporadikusan megjelenő zsolozsma egy szűkebb forráskörön belüli vizsgálatát.⁹

Dolgozatom első, kutatástörténeti fejezete összefoglalja az úrnapi zsolozsmák, köztük a *Sapientia aedificavit* körül kibontakozott tudományos diskurzus tanulságait, amelyeket a magyar provenienciájú források látószögéből újabb adatokkal egészít ki.¹⁰ A második fejezet a *Sapientia aedificavit* zsolozsma átmeneti jellegének és zenei kidolgozásának összefüggéseit tárgyalja.

1. Kutatástörténeti kommentár – zsolozsmaváltozatok

Úrnapja kultuszának gyökere Cornillon-i Julianna látomására vezethető vissza,¹¹ akinek karizmatikus személyisége¹² és befolyása az ünnep lokális kultuszában kulcsfontosságú volt.¹³ Először 1246-ban a Liège-i egyházmegyében Robert de

⁹ H-Bn Clmae 33, breviárium, XIV/2 (a továbbiakban B 33). Vö. D. Polycarpus Radó, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 295–298; Csapodi Csaba–Gárdonyi Klára, *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt I* (Budapest: MTA Könyvtár, 1993), 236. Hr-Zu MR 43, breviárium, XIV/XV. sz. (a továbbiakban MR 43). Csapodi Csaba–Gárdonyi Klára, *Bibliotheca Hungarica...* II, 253; Dragutin Kniewald, *Zagrebački liturgijski kodeksi XI.–XV. Stoljeća, Croatia Sacra. Arhiv za crkvenu povijest hrvara, Godina 10* (Zágráb, 1940): 81–86.

¹⁰ A kutatástörténeti fejezet szakirodalmi háttérét vö. Cyrille Lambot, „L’Office de la Fête-Dieu...”, 61–123; Léon M. J. Delaissé, „A la recherche...”, 220–239; Pierre-Marie Gy, „L’Office du Corpus Christi et s. Thomas d’Aquin: état d’une recherche”, *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 64 (1980): 491–507; Barbara R. Walters–Vincent Corrigan–Peter R. Ricketts, *The Feast of Corpus Christi...*, 57–74; Szendrei Janka (szerk.), *Breviarium Notatum Strigoniense...*, 7–38; uő., *A „mos patriae” kialakulása...*, 249–282. Az úrnapi officium korpuszának zenei szempontú vizsgálatához vö. Thomas J. Mathiesen, „The Office of the New Feast of Corpus Christi» in the Regimen Animarum at Brigham Young University”, 13–44.

¹¹ „In 1210, at age eighteen, her hallmark vision of a full moon with a small fraction missing began. [...] The moon symbolized the Church, and the missing quarter symbolized the absence of a feast day that Christ wanted his faithful to celebrate.” Barbara R. Walters–Vincent Corrigan–Peter R. Ricketts, *The Feast of Corpus Christi...*, 6. Vö. Jean Pierre Delville (éd.), *Vie de Sainte Julienne de Cornillon* (Louvain-la-Neuve: Institut d’Études Médiévales de l’Université Catholique de Louvain 1999), 120–123.

¹² „In Juliana’s case, her charisma and this power were constituted by distinctive features that from *topos* in the hagiographic *vitae*: (1) special gifts such as prophecies, miracles, and teaching; (2) a divine *calling*; (3) recruiting disciples through networks; (4) provoking hatred as well as devotion; and (5) non-remuneration for services.” Barbara R. Walters–Vincent Corrigan–Peter R. Ricketts, *The Feast of Corpus Christi...*, 15. „Juliana’s *vita* also places atypical emphasis on her intelligence, expressed through references to her capacious memory.” Barbara R. Walters–Vincent Corrigan–Peter R. Ricketts, *The Feast of Corpus Christi...*, 16. Vö. Barbara R. Walters, „Church-Sect Dynamics and the Feast of Corpus Cristy”, *Sociology of Religion* 65 (2004): 285–301. „*Et factum est in brevi tempore ut non solum psalterium legere sciret, sed etiam cordetenus retineret. Dederat enim ei deus et intellectum capacem et memoriam tenacem.*” Vö. Jean Pierre Delville (éd.), *Vie de Sainte Julienne de Cornillon* 27.

¹³ Barbara R. Walters részletesen tárgyalja Cornillon-i Julianna társadalmi és egyházban betöltött szerepét, kapcsolatrendszerét. Vö. Barbara R. Walters–Vincent Corrigan–Peter R. Ricketts, *The Feast of Corpus Christi...*, 25–33.

Thourette domonkos püspök támogatta Cornillon-i Julianna kezdeményezésére úrnapija megtartását,¹⁴ amelynek időpontjául a szentháromság vasárnapját követő csütörtököt választotta.¹⁵ A római egyház számára az új ünnepet 1264. augusztus 11-én IV. Orbán pápa *Transiturus de hoc mundo* bullája írta elő teljeskörűen, amelyet 1312-ben V. Kelemen pápa megerősített, s végül – formálisan – XXII. János pápa rendelt el 1317-ben.¹⁶ Úrnapija bevezetésének felsőbb egyházi támogatottságát az ünnep aktuális dogmatikai tartalma is motiválta: a IV. lateráni zsinaton (1215) dogmává emelt eucharistia-értelmezést (az oltáriszentségben megnyilvánuló Krisztus valóságos jelenlétének tényét és megvalósulását, azaz átlényegülését) kívánták úrnapija megtartásával hangsúlyozni.¹⁷ Késő középkori lokális hagyományból mintegy fél évszázad alatt vált egyetemes egyházi ünnepévé úrnapija: ez alatt az idő alatt feltételezhető az ünnep fokozatos kikristályosodása, illetve liturgikus anyagának variálódása, majd megállapodása.

A fennmaradt középkori források a *Sacerdos in aeternum* zsolozsma Európa-szerte egységes hagyományozásáról tanúskodnak. Olyan, a késő középkori zsolozsmák esetében inkább kivételesnek mondható forráshelyzetről, amelyben az átmeneti zsolozsmaváltozatok hamar háttérbe szorulhattak, s használatukra csak egy-egy ma ismert forrás emlékeztet. A zsolozsma egységes lefedettségéhez hozzájárulhatott szerzőjének tekintélye is: Aquinói Tamás a hagyomány szerint IV. Orbán pápa felkérésére alkotta meg úrnapija liturgiáját 1261 és 1263 között orvietói tartózkodása során. Egyénisége a 14. századtól kezdve sokkal inkább összekapcsolódott az ünnep történetével, míg Cornillon-i Julianna szerepe fokozatosan háttérbe szorult. Aquinói Tamás szerzősége a 20. századi szövegkritikai kutatás kezdetéig nem volt kétséges.¹⁸

¹⁴ Robert de Thourette 1246. október 16-án halt meg, a hagyomány szerint halálos ágyán levelet küldött klérusának, melyben az ünnep bevezetését rendelte el és meghatározta annak időpontját is. Barbara R. Walters–Vincent Corrigan–Peter R. Ricketts, *The Feast of Corpus Christi...*, 9.

¹⁵ Émile Schoolmeesters, „Le Diplôme de Hugues de Saint-Cher instituant la Fête-Dieu”, *Leodium* (5) 1906: 42–43, idézi Barbara R. Walters–Vincent Corrigan–Peter R. Ricketts, *The Feast of Corpus Christi...*, 9.

¹⁶ R. P. Jean Bertholet (szerk.), „Historie de l’Institution de la Fête-Dieu, avec la vie des bienheureuses Julienne et Eve, toutes deux originaires de Liège [...]”, online: https://books.google.hu/books?id=qTRPAAAACAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (2017. március 31.).

¹⁷ Jean Pierre Delville (réd.), *Vie de Sainte Julienne de Cornillon...*, 162. „Sane licet hoc venerabile sacramentum in cotidiana memoria cum devotione debita recolatur; dignum tamen est ad confutandum quorundam hereticorum insaniam, ut vel semel in anno specialis ac sollempnius.” Idézi Barbara R. Walters–Vincent Corrigan–Peter R. Ricketts, *The Feast of Corpus Christi...*, 9.

¹⁸ Lambot és Delaissé kutatásai világítottak rá először arra, hogy a legkorábbi, szorosán Aquinói Tamáshoz kapcsolható források semmit sem árulnak el az úrnapi liturgia alkotói munkájáról. Úgy vélték, Aquinói Tamás szerzőségét alapos filológiai és teológiai kutatás segítségével kell igazolni. Vö. Cyrille Lambot, „L’Office de la Fête-Dieu...”, 61–123: (1) Az ünnep V. Kelemen általi megerősítésekor 1311-ben semmi nem utalt Aquinói Tamás szerzőségére, ez először 1324-től dokumentálható, amikor a domonkosok is felvették úrnapiját a temporáléba. (2) Aquinói Tamás legkorábbi, 1318 és 1322 között keletkezett életrajzában, a szerző, Peter Calo, nem említi, hogy Aquinói Tamás úrnapi liturgiát alkotott volna. Vö. Barbara R. Walters–Vincent Corrigan–Peter R. Ricketts, *The Feast of Corpus Christi...*, 34. (3) Aquinói Tamás szentté →

A liturgiaváltozatok korai forrásait, azok kapcsolatát és teológiai tartalmát – Aquinói Tamás szerzőségének kritikai vizsgálatát – öt kutató, Browe,¹⁹ Lambot,²⁰ Delaissé,²¹ Gy²² és Zawilla²³ elemzése alapozta meg; téziseikre épült minden későbbi kutatómunka. Vizsgálatuk során módszertani szempontból három forrástípust elemeztek összefüggően: (1) Cornillon-i Julianna életéről, kapcsolatairól és környezetének liturgikus hagyományáról tanúskodó történeti dokumentumokat; (2) az ünnep támogatásáról és bevezetéséről szóló hivatalos egyházi iratok; (3) a legkorábbi fennmaradt liturgikus forrásokat. Forráskutatói munkájukat Aquinói Tamás írói stílusának és filozófiai-teológiai szemléletének beható vizsgálata egészítette ki, amely a szerzőség, de a változatok kapcsolatának meghatározásában is elengedhetetlen volt. Az említett forrástípusok együttes vizsgálatában kialakult általános konszenzus szerint²⁴ a legkorábbi úrnapi liturgiát tartalmazó forrá-

avatásának aktái nem említik a zsolozsmát. Vö. Paris, Bibliothèque nationale de France, lat. 3112, idézi Barbara R. Walters–Vincent Corrigan–Peter R. Ricketts, *The Feast of Corpus Christi...*, 34. [Korábbi kezdeményezéseket követően Aquinói Tamást 1323-ban avatta szentté XXII. János pápa.] (4) A szentté avatási vizsgálathoz készült katalógusban a zsolozsmákat nem jegyezték fel Aquinói Tamás művei között. Vö. Pierre Mandonnet (ed.), *Des écrits authentiques de saint Thomas d'Aquin* (Friburg: Imprimerie de l'oeuvre de Saint-Paul, 1910). Tolomeo de Lucca domonkos szerzetes nevezte először Aquinói Tamást az úrnapi liturgia szerzőjének *Historia ecclesiastica nova* c. művében (1312–1317). Tolomeo da Lucca, *Die Annalen des Tholomeus von Lucca [Texte imprimé]: in doppelter Fassung nebst Teilen der „Gesta Florentinorum“ und „Gesta Lucanorum“*, hrsg. v. Bernhard Schmeidler (Berlin, Weidman, 1930). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum*. Nova series, 3. kiad. (München, 1984). Lambot erre vezette vissza a későbbi, a köztudatba fokozatosan beépülő Tamás-attribúciók sorát.

¹⁹ Peter Browe, „Die Ausbreitung des Frohnleichnamfestes“, *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 8 (1928), 107–143. Browe tanulmánya vitaindító volt az úrnapi zsolozsmák kutatástörténetében.

²⁰ Cyrille Lambot, „L'Office de la Fête-Dieu...“; „La Bulle d'Urban IV à Eve de Saint Martin sur l'institution de la Fête-Dieu“, *Scriptorium* 2 (1948): 69–77. Cyrille Lambot–Irenée Fransen, „Office de la Fête-Dieu primitive: Textes et mélodies retrouvés“ (Maredsous: Editions Maredsous, 1946).

²¹ Léon M. J. Delaissé, „Les remaniements d'un légendier témoins de l'évolution de la liturgie romaine au XIIIe siècle (Paris, Lat. 755)“, *Scriptorium* III (1949): 26–44.

²² Pierre-Marie Gy, „L'Office du Corpus Christi et s. Thomas d'Aquin: état d'une recherche“, *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 64: 491–507. „L'office du Corpus Christi et la théologie des accidents eucharistique“, *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 66 (1982): 81–86. „Office liégeois et office romain de la Fête-Dieu“, in *Fête-Dieu (1246–1996), Actes du Colloque de Liège*, vol. 1, réd. André Haquin (Louvain-la-Neuve: Institut d'Études Médiévales de l'Université Catholique de Louvain, 1999), 117–126.

²³ Ronald Zawilla, *The Biblical Sources of the Historia Corporis Christi Attributed to Thomas Aquinas: A Theological Study to Determine Their Authenticity* (PhD diss. University of Toronto, 1985).

²⁴ B. R. Walters vállalkozott arra, hogy a tézisek teljességre törekvő ismeretében azokat ismét áttekintse, egymásra vonatkoztassa és összefoglalja. Munkája, amely elméleti alapot jelentett, hét korai forrás (The Hague, Bibliothèque royale, MS 70.E.4; Praha, Strahovská knihovna, DE I 7 [a továbbiakban BNS]; Paris, Bibliothèque nationale. lat. 1143 [a továbbiakban BnF 1143]; Graz, Universitätsbibliothek. MS 134 [a továbbiakban G 134]; Brussels, Bibliothèque royale, 139 [a továbbiakban B 139]; Brigham Young University, Harold B. Lee Library, Special Collections, Vault 091 R263 1343; Edinburgh University, MS 211.iv.) zsolozsmájának új kritikai kiadásához, az áttekintett tézisek egyes pontjait nem vitatta, azok legmondosabb összefoglalására törekedett.

sok alapján alapvetően három zsolozsmaváltozat különböztethető meg.²⁵ (1) A *Sacerdos in aeternum* a legkésőbbi, intézményesült úrnapi zsolozsma, amelyet a 14. század első évtizedeitől szinte kizárólagosan használtak. (2) Az átmenetinek tekintett *Sapientia aedificavit*, amely szoros viszonyban áll a *Sacerdos in aeternum* zsolozsmával – a kritikai hagyomány mindkét változatot Aquinói Tamással hozza kapcsolatba.²⁶ (3) E kettőhöz járul a legkorábbi liège-i úrnapi zsolozsmaváltozat – *Animarum cibus*²⁷ – amely Cornillon-i Szent Julianna alkotásaként, illetve közreműködésével készülhetett, és nyelvi, zenei kidolgozásában szerényebb.²⁸

A három zsolozsmaváltozat közül a legkorábbi (*Animarum cibus*) teljesen önálló szövegtörzse révén jól elkülöníthető. Az úgynevezett átmeneti (*Sapientia aedificavit*) és végleges (*Sacerdos in aeternum*) zsolozsmák kapcsolatát alapvetően meghatározza részben közös szövegtörzsük (és azok feltételezett közös szerzője), amelyek ugyanakkor zeneileg függetlenek egymástól. Az azonos szövegforrásból alkotott két zsolozsmát a kutatók „több fázisban komponált” zsolozsmaváltozatoknak tekintették, a változatok kialakulásának állomásait azonban eltérően rekonstruálták.

A *Sapientia aedificavit* és *Sacerdos in aeternum* lekciónáriuma

A párizsi Bibliothèque nationale de France lat. 755 jelzetű római lekciónáriuma (a továbbiakban BnF 755)²⁹ a két zsolozsmaváltozat kapcsolatának kutatásában kitüntetett szerepet kapott. Az ünnep jelenleg legkorábbinak tartott lekciónáriuma mindkét zsolozsma olvasmányanyagát tartalmazza. A kézirat ívfüzeteinek elrendezése, számos kiegészítő lapszéli jegyzet és az olvasmányok rubrikáinak utólagos kitörlése az olvasmányrendek lényegi átrendezésének nyomait őrzik: a lekciónárium vizsgálata a „kiforrott olvasmányrend” kialakulásának rekonstruálásában kulcsfontosságú.

A kódex ívfüzeteinek elrendezését, s a zsolozsmák olvasmányrendjét, ezek utólagos átrendezésének kérdését Lambot vette fel először.³⁰ Delaissé és Mathiesen elmélete (*1. táblázat*),³¹ amely elsősorban a lekciónárium könyvészeti vizsgálatára

²⁵ A liturgiák verzióinak kapcsolatát tárgyaló tézisek teljességre törekvő és magyarázó közlését vö. Barbara R. Walters–Vincent Corrigan–Peter R. Ricketts, *The Feast of Corpus Christi...*, 57–77.

²⁶ *Corpus Thomisticum S. Thomae de Aquino opera omnia*: <http://www.corpusthomicum.org/iopera.html> (2017. július 11.).

²⁷ Cyrille Lambot–Irenée Fransen, „L’Office de la Fête-Dieu primitive...”, 21.

²⁸ „Latin text has a rusticitas quality, betraying the provincial origins and scholarly limitations of its authoress, Juliana of Mont Cornillon. [...] The text sources includes Alger of Liège (1055–1131), Hugh of Saint-Victor (1096–1141), Gratian (d. 1179), Anselm of Canterbury (1033–1109), Guibert of Nogent (ca. 1055–1124), and Jaques de Vitry (1180–1240).” Barbara R. Walters–Vincent Corrigan–Peter R. Ricketts, *The Feast of Corpus Christi...*, 61.

²⁹ Online: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9066909n/f378.item.zoom> (2017. július 31.).

³⁰ Cyrille Lambot, „L’Office de la Fête-Dieu...”, 61–123.

³¹ Thomas J. Mathiesen, „»The Office of the New Feast of Corpus Christi« in the Regimen Animarum at Brigham Young University”, 22; Barbara R. Walters–Vincent Corrigan–Peter R. Ricketts, *The Feast of Corpus Christi...*, 60.

lectio „A”	lectio „B” [Sapientia aedificavit]	lectio „C” [Sacerdos in aeternum]
I lacuna ³²	I Dominus Jesus ad invisibilia	I Immensa divine largitatis
II lacuna	II Considera utrum	II Manducatur utique
III lacuna	III Marath fluvius	III Convenit itaque devotioni
IV Immensa divine largitatis	IV Panis est in altar	IV Huius sacramenti figura
V Manducatur utique	V Christus panis est de quo	V Forte dicis: aliud video
VI Convenit itaque devotioni	VI Iteratur cotidie haec oblatio	VI Marath fluvius
VII Secundum Ioannem... Quomodo quidem ³³	VII Secundum Ioannem... Quomodo quidem	VII Secundum Ioannem... Quomodo quidem
VIII Denique iam	VIII Sicut me misit	VIII Denique iam
IX Sicut misit me	IX Spiritus est qui	IX Sicut misit me
	X Utrum sub figura	
	XI Omnia quaecumque	
	XII Qui scelerate vivunt	

1. táblázat. A zsolozsmák olvasmányrendjének szerkezete a BnF 755 lekciónáriumban (Mathiesen értelmezése)

épült – a kézirat eredeti ívfüzete a 367–369. és 378–380. fóliókból állt, f. 366 és f. 381 voltak az ívfüzet legkülső lapjai, amelyből a 366. fóliót eltávolították, a köztes négy bifóliót ff. 370–377, valamint f. 382 lapot utólag illesztették be – a lekciónárium olvasmányainak tartalmát és megjelenését is figyelembe véve további megfigyelésekkel egészíthető ki.³⁴

³² „Les f. 367 à 369 comportent les 2e et 3e nocturnes de l’office du Saint Sacrement. [...] Le second nocturne commençait par les mots »Immensa divine largitatis« [...]. [...] »Cum enim cibo et potu« constitue le 3e nocturne de ce premier usage romain.” Léon M. J. Delaissé, »A la recherche...«, 225.

³³ Mathiesen tévedésből rossz incipitet közölt. A hetedik olvasmány a 368 rectón: *Secundum Ioannem... Cum enim cibo*.

³⁴ „Au jour même de la fête, l’office compte quatre nocturnes qui commencent comme suit: I, »Dominus Jesus ad invisibilia«; II, »Panis et in altari usitatus«; III, »Quomodo quidem videtur«, l’homélie de S. Augustin; IV, »Omnia Quaecumque.«” Léon M. J. Delaissé, »A la recherche...“, 225; „Folios 367–369 preserve what are now known as the Second and Third Nocturns of Matins, as well as some additional material. The original First Nocturn was on the folio preceding f. 367, but it was removed at some early point. The material on ff. 367–369 (including the missing material on the folio removed) will be called Office A. After f. 369, which is to say in the middle of the quaternary, a new quire was added containing lections for a new Office of Corpus Christi, arranged in four Nocturns. These folios will be called →

[Sacerdos in aeternum] ³⁵		
folio	rubrica	incipit
367v	In solemnitate Domini Jesu Christi ad matutinum	
	lectio prima	Immensa divine largitatis
	lectio secunda	Manducatur utique
367v	lectio tertia	Convenit itaque devotioni
368r	Quartam lectionem requiit in sequenti versis duobus foliis quae sic incipit huius sacramenti figura	Huius sacramenti figura
370v	[lectio V]	[Forte dicis: aliud video]
377r	[lectio VI]	[Marath fluvius amarissimus erat]
368v	In solemnitate corpus Domini Jesu Christi ad matutinum	
	Omelia beati Augusti episcopi de eadem lectione. lec. VII	Secundum Ioannem... Cum enim cibo
	lectio octava	Denique iam
	lectio nona	Sicut misit me

2. táblázat. A *Sacerdos in aeternum* (Mathiesennél Office „A” és „C”) olvasmányrendjének megjelenése a BnF 755 lektionáriumban

A lektionárium a *Sacerdos in aeternum* zsolozsma olvasmányával kezdődik (f. 367v), abban a sorrendben, amelyet a későbbi források egyöntetűen hagyományoznak. Az olvasmányok szerkezetét tekintve azért nem világos az ívfűzet első lapjának hiánya, mert az első noktornus olvasmányai számozva, sorrendben jelennek meg a kéziratban (f. 367v–369r, 2. táblázat). A második noktornus tételeinek lejegyzése igényelhet inkább magyarázatot. A negyedik olvasmány rubrika vezet be (*Quartam lectionem requiit in sequenti versis duobus foliis quae sic incipit huius sacramenti figura*) pontosan megjelölve a második noktornus olvasmányainak helyét; az ötödik és hatodik olvasmány nincs külön rubrikával ellátva.³⁶ További források bevonásával azonban utólag rekonstruálható, hogy

Office B. The two quires together formed a third Office, Office C, in which the Second Nocturn of Office A became the First Nocturn and the other parts were rearranged through rubrics. Because of the structure of the codex and because Office B exists elsewhere, as will be seen, it seems clear that Office A and B originally existed as separate Offices, while Office C, of course, was formed by combining them.” Thomas J. Mathiesen, „»The Office of the New Feast of Corpus Christi« in the Regimen Animarum at Brigham Young University”, 22. [A BnF 755 lektionáriumból digitális formában tanulmányoztam, amely a könyv felépítésének fizikai vizsgálatát nem tette lehetővé.]

³⁵ Online: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9066909n/f378.item.zoom> (2017. augusztus 2.).

³⁶ Uott.

az ötödik és hatodik olvasmány kiírására azért nem került sor, mert a *Sapientia aedificavit* (a továbbiakban „B”, vö. 1. táblázat) zsolozsma olvasmányszövegeinek két divíziójával megegyezik. Az ötödik olvasmány (*Forte dicis aliud video*) a *Considera utrum nunc* „B” ciklusbeli olvasmányának második szakasza (a divízió lehetőségére a *Forte* első betőjének díszesebb kivitelezése utal), míg a hatodik olvasmány (*Marath fluvius amarissimus*) a „B” ciklus harmadik olvasmányával azonos (1. táblázat).³⁷ A negyedik olvasmány rubrikáját követően tehát az olvasmányciklus a harmadik noktornus tételeinek lejegyzésével folytatódik, amelyeket ismét számozással jelöltek (2. táblázat).

A „B” olvasmányciklus egy üres fóliót követően a 370 rectón kezdődik, a *Dominus* kezdőbetűjének kiemelésével.³⁸ A 370 rectótól a lektionárium végéig (382v) összesen 34 olvasmányt jegyeztek fel. A teljes olvasmánysort lapszéli jegyzetek kísérik, amelyek a szövegek elrendezésére, a kitörölt rubrikák (feltehetően lekciónumozások) pedig az említett utólagos átrendezésre utalnak.³⁹ A kitörölt rubrikák elhelyezése és mérete alapján látszik, hogy a *Dominus Jesus ad invisibilia – Qui scelerate vivunt* 12 olvasmányból álló, a „B” ciklus tétéleivel egyező sorozata szorosabban összekapcsolódott, a tizenkettedik olvasmány után hosszabb, kétsornyi szöveget töröltek ki.⁴⁰ A zsolozsmák fontossági sorrendjének alakulása a kéziratból nyomon követhető – a „B” rend olvasmányai az ünnep nyolcadára kerültek.

A *Sapientia aedificavit* és a *Sacerdos in aeternum* hangjelzett tételeinek szövegkészlete

A két zsolozsma olvasmányos és énekelt tételeinek szövegkészlete eltérő módon kapcsolódik egymáshoz. Az olvasmányok esetében két szövegegység teljesen azonos. Az énekelt tételek szövegei azonos szövegforrásból⁴¹ származnak, azonban közöttük teljesen megegyező szövegű tételek nincsenek:⁴² míg a *Sapientia aedificavit* zsolozsma tételei a bibliai szöveget többnyire változatlan formában látják el dallammal, a *Sacerdos in aeternum* zsolozsma esetében ugyanezek az idézetek komprimált szövegalkotásokként jelennek meg:

³⁷ Thomas J. Mathiesen, „»The Office of the New Feast of Corpus Christi« in the Regimen Animarum at Brigham Young University”, 22.

³⁸ A beírt első lekción (Dominus Jesus ad invisibilia) utólag áthúzták.

³⁹ F. 371r: „feria sexta et per omnes octavas lectiones”.

⁴⁰ A 12 olvasmány négy noktornusra való elosztásáról a forrásban azonban sem az olvasmányok elhelyezése, sem rubrika nem utal, négy noktornust a BNS és a BnF 1134 források úrnapi zsolozsmáiban jelöltek.

⁴¹ Vö. „Table 3”, Barbara R. Walters–Vincent Corrigan–Peter R. Ricketts, *The Feast of Corpus Christi...*, 68–72.

⁴² A zsolozsmahimnuszok kivételével.

Vulgata ⁴³ Példabeszédek könyve 9, 1–2	BNS ⁴⁴ antifónaszövege	BnF 1143 ⁴⁵ antifónaszövege
[1] Sapientia aedificavit sibi domum: excidit columnas septem. [2] Immolavit victimas suas, miscuit vinum, et proposuit mensam suam.	Sapientia aedificavit sibi domum excidit columnas septem immolavit victimas suas miscuit vinum et posuit mensam suam	Sapientia aedificavit sibi domum miscuit vinum et posuit mensam alleluja

A zsolozsmák hangjelzett tételkészleteinek szoros összetartozása a megegyező szövegkezdetű tételek esetében válik különösen markánsá. A két zsolozsma tételkészlete az azonosnak tűnő tételek révén látszólag közvetlenül átfedésbe kerül egymással, amely a két zsolozsma keveredésének és kombinációjának (Kern és Mathiesen által képviselt) elméletét támogatta. Az azonos szövegkezdethez azonban minden esetben eltérő teljes szöveg, valamint egyedi dallam és eltérő modális funkció járul:⁴⁶

	<i>Sapientia aedificavit</i> ⁴⁷	<i>Sacerdos in aeternum</i> ⁴⁸	
V1 aM	Angolorum esca nutritivi populum tuum et paratum panem de caelo praestitisti illis sine labore omne delectamentum in se habentem et omnis saporis suavitatem substantiam enim tuam et dulcedinem tuam quam in filios	Angolorum esca nutritivi populum tuum et panem de caelo praestitisti eis alleluja	L a2
N4 R2	Immolabit haedum ⁴⁹ universa multitudo filiorum Israel et sument de sanguine ejus ac ponent super utrumque postem et in superliminaribus domorum in quibus comedent illum V. Et edent carnes nocte illa assas igni et azymos panes cum lactucis agrestibus	Immolabit haedum ⁵⁰ multitudo filiorum Israel ad vesperum Paschae et edent carnes et azymos panes	N1 R1

⁴³ Online: <http://www.drbo.org/cgi-bin/d?b=lvb&bk=22&ch=9&l=1#x> (2017. június 12.).

⁴⁴ E. 213v.

⁴⁵ F. 14r. Online: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057257b/f16.image.r=1143> (2017. július 2.).

⁴⁶ Vö. Thomas J. Mathiesen, „»The Office of the New Feast of Corpus Christi« in the Regimen Animarum at Brigham Young University”, 25; Anton Kern, „Das Offizium de Corpore Christi in österreichischen Bibliotheken”, 52.

⁴⁷ Szöveg forrása: BNS f. 213v–221r.

⁴⁸ Szöveg forrása: BnF 1143. Online: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057257b/f2.image.r=1143> (2017. július 31.).

⁴⁹ A tanulmányban jelölve: „Immolabit haedum II”. Vö. Dobszay László–Szendrei Janka (szerk.), Responsories I–II (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), 243.

⁵⁰ A tanulmányban jelölve: „Immolabit haedum I”. Vö. Dobszay László–Szendrei Janka (szerk.), Responsories I–II (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), 243.

	B 139	BNS	T 1974 (I) ⁵¹	G 134	BnF 1143
I	Immolabit haedum (I)	Caenantibus discipulis	Caenantibus discipulis	Immolabit haedum (I)	Immolabit haedum (I)
II	Comedetis cares	Accepto pane	Accepto pane	Panis quem ego	Comeditis carnes
III	Melchisedech vero rex	Manducantibus ciscipulis	Manducantibus ciscipulis	Comeditis carnes	Rexpexit Elias
IV	Caenantibus illis	Dominus Jesus in qua	Dominus Jesus in qua	Rexpexit Elias	Panis quem ego
V	Qui manducat	Quiquumquae manducaverit	Quiquumquae manducaverit	Misit me Pater	Caenantibus illis
VI	Accipit Jesus	Calix benedictionis	Calix benedictionis	Caenantibus illis	Accipit Jesus
VII	Calix benedictionis	Ego sum panis	Ego sum panis	Qui manducat	Qui manducat
VIII	Ego sum panis	Amen amen dico vobis	Amen amen dico vobis	Qui manducat	Misit me Pater
IX	Unus panis	Sicut vivens patres	Sicut vivens patres	Unus Panis	Unus Panis
X	Homo quidam	Melchisedec vero rex	Melchisedec vero rex	Melchisedec vero rex	Melchisedec vero rex
XI		Immolabit haedum (II)	Immolabit haedum (II)	Calix benedictionis	Calix benedictionis
XII		Cumquae operuisset	Cumquae operuisset	Ego sum panis	Ego sum panis

3. táblázat. A matutínium rezposzóriumainak tételválasztása és elrendezése

A zsolozsmák kapcsolatát ugyanakkor árnyalja, hogy több korai forrásban a *Sacerdos in aeternum* korpusza mégis tartalmazza a *Sapientia aedificavit* zsolozsma rezposzóriumait a matutínumban (3. táblázat).⁵²

A *Sapientia aedificavit* rezposzóriumok alkalmazásának okára a *Sacerdos in aeternum* zsolozsma matutínumban legegyszerűbben a BnF 1143⁵³ világít rá. Az ünnep végén (a zsolozsma és a mise anyagának a szekuláris úzus szerinti szabá-

⁵¹ T 1979 (I): *Sapientia aedificavit*, T 1979 (II) *Sacerdos in aeternum* – követve a két zsolozsma lejegyzési sorrendjét. Vö. 58. jegyzet.

⁵² Paris, Bibliothèque nationale. lat. 1143 (táblázatban: BnF 1143); Graz, Universitätsbibliothek, MS 134 (táblázatban: G 134); Brussels, Bibliothèque royale, 139 (táblázatban: B 139). A domonkos kantatórium (B 139) 10 rezposzóriumát a *Sapientia aedificavit* szekuláris (BNS) és monasztikus (T 1974 I), illetve a *Sacerdos in aeternum* szekuláris (BnF 1143) és monasztikus (G 134, T 1974 II) kidolgozásával hsonlíttam össze. Vö. Thomas J. Mathiesen, „»The Office of the New Feast of Corpus Christi« in the Regimen Animarum at Brigham Young University”, 15, 21; Barbara R. Walters–Vincent Corrigan–Peter R. Ricketts, *The Feast of Corpus Christi...*, 186–390.

⁵³ Online: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057257b/f2.image.r=1143> (2017. július 31.).

lyos közlését követően) rubrika áll: „In quarto nocturno pro monachis”.⁵⁴ Az úgynevezett negyedik noktornus kiegészítésként közölt három rezponzóriuma éppen azzal a három rezponzóriummal egyezik (*Melchisedek viro, Calix benedictionis, Ego sum panis*), amelyek különben a *Sapientia*-zsolozsma részei, de a G 139 rezponzóriumai között és a B 134-ben is megjelennek. A *Sacerdos in aeternum* tételeit tehát monasztikus alkalmazás esetében a *Sapientia aedificavit* három tétellel egészítették ki.⁵⁵ Ez a kötött funkcióban megjelenő „kombináció” azonban nem mond ellent a két zsolozsma önállóságának.

A *Sapientia aedificavit* forrásai és liturgikus alkalmazása

A kutatástörténeti áttekintés a korai úrnapi zsolozsmák heterogén forráshelyzetére is rávilágít. Különösen igaz ez a *Sapientia aedificavit* (jelenleg ismert) néhány forrása esetében, amelyek nem állnak közvetlen kapcsolatban egymással.⁵⁶ A *Sapientia aedificavit* jelenleg legkorábbinak tekintett, 13. század végi breviárium-forrása⁵⁷ a zsolozsmát monasztikus formában (T 1979)⁵⁸, illetve a monasztikus mintát szorosán követve (BNS) őrzik. A zsolozsma matutínumában (*4. táblázat*) a tételkészlet monasztikus elosztása (T 1979), ugyanennek a tételkészletnek a szekuláris zsolozsmahagyomány keretei közé szorítása (BNS) nyilvánvaló. A zsolozsma bemutatott legkorábbi lekciónáriuma (BnF 755) szintén 12 olvasmányt tartalmaz, amely ahhoz az általánosan elfogadott véleményhez vezetett, hogy a *Sapientia aedificavit* eredetileg monasztikus használatra készült.⁵⁹

⁵⁴ F. 23v. Online: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057257b/f26.image.r=1143> (2017. július 31.).

⁵⁵ Szám fölötti antifónára a monasztikus úzus harmadik noktornusának egyetlen antifónája (*antifona sola*) miatt nem volt szükség.

⁵⁶ A korai úrnapi források zsolozsmáinak vizsgálatakor hátrányt jelent a források eltérő könyvtípusa, és provenienciája. Bár a *Sapientia aedificavit* zsolozsma minden bizonnyal további zsolozsmaforrásokból is dokumentálható lesz (vö. 72. jegyzet), ezek együttes mennyisége is elenyésző a *Sacerdos in aeternum* officium forrásanyagához képest.

⁵⁷ T 1974; BNS; Troyes, Bibliothèque municipale, MS 1980 (a továbbiakban T 1980), 13. századi ciszterci breviárium, amely a zsolozsma olvasmányait tartalmazza, hangjelzett tételei egyedi, rímes historiát alkotnak.

⁵⁸ A troyes-i bencés apátság könyvtárában őrzött 13. század végi monasztikus breviárium (T 1974, vö. 53. jegyzet) hangjelzés nélkül tartalmazza a *Sapientia aedificavit* és a *Sacerdos in aeternum* zsolozsmát. Sorrendben először a *Sapientia aedificavit* zsolozsma egy üres fóliót követően a 434. rectó fólión kezdődik. A két egykorú, troyes-i és esztergomi forrás nagyfokú egyezése ismét a zsolozsma egységes hagyományozásáról tanúskodik, néhány kisebb eltérés ugyanakkor kizárja a két zsolozsma közvetlen kapcsolatát. Az első vesperás egyetlen ponton tér el az esztergomi tételrendtől: a második antifóna a troyes-i breviáriumban a laudes első antifónáját hozza. A matutínus rezponzóriumi tételrendjüket tekintve megegyeznek. A nocturnusok antifónái két kivétellel (*Comedi fili mi mel* és *De fructu operum* felcserélődött) azonos sorrendben követik egymást. Az antifónasor negyedik darabjának tételválasztása eltér (*Faciens mensam / Memor sit Dominus*).

⁵⁹ „The Premonstratensians [Mathiesen itt a BNS breviáriumra utal] and Benedictines [T 1974] developed another Office, Office B [*Sapientia aedificavit*], with the lessons arranged in four Nocturns.” Vö. Thomas J. Mathiesen, „The Office of the New Feast of Corpus Christi» in the Regimen Animarum at Brigham Young University”, 25.

	Off Rom	BNS	T 1974 (I)	Off Mon	
	I	Venite comedite panem	Venite comedite panem	I	
	H	Sacris sollemnis	Sacris sollemnis	H	
N1	a1	Numquid poterit Deus	Numquid poterit Deus	a1	N1
	a2	Parasti in conspectu meo	Parasti in conspectu meo ⁶⁰	a2	
	a3	De fructu operum tuorum	Comede fili mi mel	a3	
			Memor sit Dominus	a4	
			Sacerdotes sancti incensum	a5	
			Faciet Dominus exercituum	a6	
	W	Petierunt et venit coturnix	Petierunt et venit coturnix	W	
	R1	Cenantibus discipulis	Cenantibus discipulis	R1	
	V	Hic est sanguis meus	Hic est sanguis meus	V	
	R2	Accepto pane	Accepto pane	R2	
	V	Similiter et calicem	Similiter et calicem	V	
	R3	Manducantibus discipulis	Manducantibus discipulis	R3	
	V	Et ait illis hic est	Et ait illis hic est	V	
			Dominus Jesus in qua	R4	
			Similiter et calicem	V	
N2	a1	Faciens mensam	Tulit mane haedum	a1	N2
	a2	Sacerdotes sancti	Erit quasi oliva	a2	
	a3	Faciet Dominus	Quid enim bonum	a3	
			Extendit Jonathas	a4	
			De fructu operum tuorum	a5	
			Venite emite absque	a6	
	W	Cibavit illos ex adipe	Cibavit illos ex adipe	W	
	R1	Dominus Jesus in qua	Quicumque manducaverit	R1	
	V	Similiter et calicem	Qui enim manducat et bibit	V	
	R2	Quicumque manducaverit	Calix benedictionis cui	R2	
	V	Qui enim manducat	Quoniam unus panis et	V	
	R3	Calix benedictionis	Ego sum panis vitae	R3	
	V	Quoniam unus panis	Ego sum panis vivus	V	
			Amen amen dico vobis	R4	
			Caro enim mea	V	

4. táblázat. A Sapiencia aedificavit officium matutínuma: BNS és T 1974 (I)

⁶⁰ T 1974: f. 434v, utólagos kiegészítés a lap alján.

	Off Rom	BNS	T 1974 (I)	Off Mon	
N3	a1	Tulit mane haedum	Pluit illis manna	a1	N3
	a2	Erit quasi oliva			
	a3	Quid enim bonum			
	W	Panis frugum terrae	Panis frugum terrae	W	
	R1	Ego sum panis	Sicut vivens misit me	R1	
	V	Ego sum panis	Non sicut patres vestri	V	
	R2	Amen amen dico vobis	Melchisedech vero rex	R2	
	V	Caro enim mea	Benedictus Abraham deo	V	
	R3	Sicut vivens misit me	Immolabit haedum (II)	R3	
	V	Non sicut patres vestri	Et edent carnes	V	
		Cumque operuisset ros	R4		
		Iste est panis quem	V		
„N4”	a1	Extendit Jonathas			
	a2	Comede fili mi			
	a3	Venite emite absque			
	W	Comedi favum			
	R1	Melchisedech vero rex			
	V	Benedictus Abraham			
	R2	Immolabit haedum (II)			
	V	Et edent carnes			
	R3	Cumque operuisset ros			
	V	Iste est panis quem			

4. táblázat (folytatás). A *Sapientia aedificavit* officium matutínuma: BNS és T 1974 (I)

A zsolozsma székesegyházi alkalmazását a BNS forráshoz lazán kapcsolható, két magyar provenienciájú referenciaforrás dokumentálja még. A *Sapientia aedificavit* az úrnapi zsolozsmaliturgia legelső átvételét követően az esztergomi hagyományban nem emelkedett normatív rangra, a 13–14. századforduló után készült esztergomi breviáriumi kizárólag a *Sacerdos in aeternum* zsolozsmát tartalmazzák. Az officium azonban nem merült azonnal feledésbe. A 14. század második felére datált kalocsai eredetű szöveges magánbreviárium (Clmae 33)⁶¹ a magyar székesegyházi zsolozsmahagyományhoz igazított formában tartalmazza a zsolozsmát.⁶² Az esztergomi tétékészlétől egyet-

⁶¹ H-Bn Clmae 33, breviárium XIV/2 (Clmae 33). Vö. 9. jegyzet.

⁶² A matutínumban nincs himnusz, a *Sacris sollempniis* himnusz a laudesbe kerül, a laudes himnusza a kompletóriumba. A három noktornust egyetlen szám fölötti rezponzóriumi követi: a BNS breviáriumban a 12. rezponzorium helyén álló (*Cumque operuisset*) itt is záróhelyzetbe, a 9. helyre kerül, a BNS 9. rezponzóriuma (*Sicut vivens misit me*) a szám feletti rezponzorium.

len ponton tér el: a második vesperás canticum-antifónája feltehetően lokális szövegváltozat, amely eddig más forrásból nem volt kimutatható, ezért dallamát sem ismerjük:

BNS	Clmae 33
Amen amen dico vobis non dedit Moyses vobis panem de caelo sed pater meus dat vobis panem verum de caelo panis enim verus est qui de caelo descendit et dat vitam mundo alleluja	Amen amen dico vobis non dedit vos Moyses panem de caelo verum panis enim verus est qui de caelo descendit et dat vitam mundo alleluja

A matutínium tételeinek elrendezése a Clmae 33 kalocsai breviáriumban és a Zágrábban őrzött 14. század végi, MR 43-as jelzetű breviáriumban megegyezik.⁶³ A közös tételek szövegcsoportja azonos. Eltér azonban az ünnep első vesperása, melyben a Magnificat-antifóna kivételével a *Sacerdos in aeternum* tételei szerepelnek.⁶⁴ E három forrás alapján a zsolozsma magyarországi forráslánca nem rekonstruálható, közvetlen kapcsolat még a két déli egyházmegyei breviárium között sem igazolható.⁶⁵ Az ünnep bevezetését követően a két zsolozsma feltehetően egy ideig párhuzamos, de nem egyenrangú használatban állt. A *Sapientia aedificavit* zsolozsmát az esztergomi érseki központtól távolabb eső, vagy az esztergomi úzstól tudatosan eltérő egyházmegyéek területén részesíthették előnyben.

A *Sapientia aedificavit* megjelenése forrásainkban a magyar liturgikus hagyomány mikroperspektívájából mégis a zsolozsma európai történetének egy fontos epizódjára világít rá, amely az officium székesegyházi használatát – az eddig ismert monasztikus forrásokat kiegészítve – legalább lokális viszonylatban alátámasztja.

Áttekintés

A *Sapientia aedificavit* és *Sacerdos in aeternum* kapcsolatát vizsgáló kutatás két különböző szempontú interpretációjához a bemutatott források segítségével a következő megjegyzések fűzhetők:

(1) A *Sacerdos in aeternum* (kezdeti változatának) és a *Sapientia aedificavit* bizonyos tételeinek kombinációjából született a *Sacerdos in aeternum* végleges változata.⁶⁶ Ez az értelmezés az olvasmányrend esetében talán tartható, az énekelt tételek esetében

⁶³ Hr-Zu MR 43, XIV/XV. századi breviárium (MR 43). Vö. 9. jegyzet.

⁶⁴ A Magnificat-antifónától minden átmenet nélkül a *Sapientia aedificavit* zsolozsmaciklus tételei következnek. A matutínium utolsó rezponzóriumát (*Cumque operuisset*) a notátor már csak incipittel jelezte. A tétel így nem szerepel teljes szöveggel, mert az első vesperásban még a *Homo quidam* kapott helyet.

⁶⁵ Dobszay László, *Corpus Antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 340.

⁶⁶ Vö. Thomas J. Mathiesen, „The Office of the New Feast of Corpus Christi« in the Regimen Animarum at Brigham Young University”: Office „A”, „B”, „C”. A két zsolozsma kombinációjának elmélete közvetve akár felvethető, hogy a *Sacerdos in aeternum* archaikusabb változata a *Sapientia aedificavit* zsolozsmát megelőzhette. Vö. 34. jegyzet.

azonban nem, hiszen a *Sacerdos in aeternum* végleges alakja a *Sapientia aedificavit* zenei anyagából semmit nem tartott meg.⁶⁷ A *Sapientia aedificavit* kölcsönzött tételei a *Sacerdos*-zsolozsmában nem véletlenszerűen, hanem meghatározott funkcióhoz rendelve jelennek meg, hogy biztossítsák a monasztikus zsolozsmarend nagyobb tétel-szükségletét.⁶⁸

(2) A *Sapientia aedificavit* zsolozsma a *Sacerdos in aeternum* zsolozsma „próbája”, előzménye, amely a végső forma megjelenésével kikopott a használatból. A 13. század utolsó két évtizedében a két zsolozsma együttélése, esetenként egymás alternatívája (akár átmeneti egyenrangúsága) még egyértelműen nyomon követhető. A *Sapientia aedificavit* jól felismerhető, szilárd szerkezetet mutat – thesaurus jellegű funkciója tehetette másodlagossá, mely szerepet a későbbi források alátámasztják; az officium perifériára szorulásának éppen úgy lehettek esztétikai, mint egyházpolti-kai mozgatórugói.

2. A *Sapientia aedificavit* zsolozsma zenei kidolgozása⁶⁹

A *Sapientia aedificavit* officium értékelésében, mint láttuk, elsősorban a szöveg kidolgozásának és tartalmának, valamint a források funkciójának, használati körének vizsgálata volt döntő. A zsolozsmaváltozat zenei kidolgozása csak kisebb figyelmet kapott, mert a teljes *Sapientia aedificavit* zsolozsma jelenleg egyetlen ismert kottás forrása a BNS. A jelenlegi forráshelyzetben egykorú forrásból csupán a BnF 1143 három antifónájának⁷⁰ és rezponzóriumának⁷¹ dallama (ez utóbbi három tétel a B 139 rezponzóriumai között is kottával szerepel) vethető össze a BNS tételeivel. Ezen kívül egy, a 16. század első negyedéből származó nyomtatott portugál antifonále (Braga, Arquivo da Sé MS 32, a továbbiakban B 32), a bragai katedrális karkönyve⁷² tartalmazza a *Sapientia aedificavit* zsolozsma nyolc antifónáját (f. 260r–261r) az

⁶⁷ A himnuszok egyezése nem tűnik ebből a szempontból döntőnek.

⁶⁸ Vö. 5. táblázat.

⁶⁹ A kutatástörténeti perspektívából kiindulva külön tárgyalom a *Sapientia aedificavit* zsolozsma szövegét és dallamát, ez ugyanakkor nem jelent állásfoglalást azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a szövegi és dallami „alkotómunka” szimultán vagy egymástól függetlenül történt.

⁷⁰ *Memoriam fecit, Memoria mea, Qui habet aures.*

⁷¹ *Melchisedec vero rex, Calix benedictionis, Ego sum panis.*

⁷² Az antifonálét Diogo Alte da Veiga aquitán provenienciájúnak tartja, vö. online: <http://pemdatabase.eu/source/2902> és <http://pemdatabase.eu/source/2350> (2016. június 28.). A vele azonos korból származó graduále liturgikus anyagát, különösen a pünkösöd utáni idő alleluja-ciklusát vizsgálva Manuel Pedro Ferreira kimutatta, hogy Braga sajátos egyházmegyes úzusának archaikus rétege aquitán gyökerű. Manuel Pedro Ferreira, „Braga, Toledo and Sahagún: The testimony of a sixteenth-century liturgical manuscript. Fuentes Musicales en la Península Ibérica (ca.1250–c.1550)”, *Actas del Coloquio Internacional*, Lleida, 1–3 abril 1996, Edición a cargo de Maricarmen Gómez-Màrius Bernadó. A forráshelyzet alapján arra lehet következtetni, hogy a *Sapientia*-zsolozsma az aquitán térségben vált valamelyest ismertté, onnan szóródott a szomszédos területek irányába, akár intézményi akár személyes kapcsolatok révén, s került ily módon Bragába is. Ahol nyilván (az esztergomi helyzethez hasonlóan) nem gyökerezett meg, jelenléte azonban mégis nyomot hagyott →

Incipit	BNS	B 32
Sapientia aedificavit sibi	Cor. Christi, V a1	Fer. 6 Cor. Christi, L aB
Melchisedec rex Salem ⁷³	Cor. Christi, V a2	Fer. 6 Cor. Christi, V2 aM
Immolavit haedum universa ⁷⁴	Cor. Christi, V a3	Sabb. Cor. Christi, L aB
Et edent carnes nocte ⁷⁵	Cor. Christi, V a4	Fer. 2 Cor. Christi, L aB
Pluit illis manna	Cor. Christi, V a5	Fer. 2 Cor. Christi, V2 aM
Angelorum esca nutritivisti	Cor. Christi, V aM	Fer. 3 Cor. Christi, L aB
Dixit Jesus ego sum panis	Cor. Christi, L aB	Fer. 3 Cor. Christi, V2 aM
Amen amen dico vobis	Cor. Christi, V2 aM	Fer. 4 Cor. Christi, L aB

5. táblázat. A *Sapientia aedificavit* zsolozsma dallamainak bragai forrása

ünnepet követő nyolcad napjainak canticum-antifónájaként (5. táblázat): a BNS mellett egyedül e kései forrás áll rendelkezésre a zsolozsma további nyolc antifónadallamának vizsgálatához.⁷⁶

A *Sapientia aedificavit* és *Sacerdos in aeternum* kapcsolatának összefüggésében indokolt azt is megvizsgálni, hogy az egyes tételek és a teljes ciklus BNS-beli zenei kidolgozásában vajon megjelennek-e a zsolozsma „átmenetiségének” nyomai: (1) milyen hasonlóságok és eltérések figyelhetők meg a *Sapientia aedificavit* és *Sacerdos in aeternum* zsolozsmák hangnemi koncepciójában (6. és 7. táblázat);⁷⁷ (2) a két

a helyi hagyományon, legalábbis annyira, hogy egy késői forrás – kevésbé frekvenciált liturgikus pozícióban – néhány tételét fönntartsa. Online: <http://pemdatabse.eu/source/2902> (2017. július 12.).

⁷³ A *Sapientia aedificavit* antifóna dallama a két forrásban alapvetően azonos. Eltérő dallamformálás két esetben – dialektuskülönbségből fakadó eltérő formulakészlet (*immolavit*), illetve a többhangos melizmák eltérő tagolásából adódó szövegelosztás (*aedificavit*, *immolavit*, *victimam*, *mensam*) – figyelhető meg. Az incíum és első sor díszesebb dallama a BNS-ben az antifóna nyitófunkciójával hozható összefüggésbe. A *columnas* elő szótagjára eső melizma első nyolc hangja a bragai antifonáleban feltehetően hibás, másoláskor egy terccel elcsúszhatott. A 16. századi antifonále *Sapientia aedificavit* antifónájának szövegelosztása az antifóna klasszikus (középkori) szöveg- és dallamkapcsolatának meglazulásáról tanúskodik.

⁷⁴ Az antifóna második sorában eltérő szöveg mennyisége (BNS szövegében eggyel több szó) a dallam egyéni igazításához vezetett.

⁷⁵ A két antifóna egymáshoz képest kvint transzpozícióban kezdődik (BNS: 4. tónus, B 32: 8. tónus), záróhangjaik és zárómotívumaik megegyeznek. A két dallam feltehetően nem egymás variánsa, a B 32 lejegyzése hibás lehet, amelyet további kottás lejegyzésekre támaszkodva lehetne tisztázni.

⁷⁶ A BNS és B 32 mind a nyolc antifónája esetében megegyező dallamváz pentatón (BNS) és diatón (B 32) dialektusú változatait tartalmazza.

⁷⁷ Az összehasonlításához (elsősorban a dialektus és zsolozsmahagyomány egységének megtartása miatt) a BNS *Sapientia aedificavit* zsolozsmája mellé a *Sacerdos in aeternum* esztergomi forrásait tettem, amelyet STR (*Usus Strigoniensis*) rövidítéssel láttam el (6. és 7. táblázat). Vö. Dobszay László–Kovács Andrea, *Corpus Antiphonalium Officii–Ecclesiarum Centralis Europae. VI/A Esztergom/Strigonium. Temporale*, 202–206; Dobszay László, *Az esztergomi rítus* (Budapest: Új Ember Kiadó, 2004), 200–209.

Funkció	Incipit (STR)	Tónus	Tónus	Incipit (BNS)
V a1	Sacerdos in aeternum	1	6	Sapientia aedificavit sibi
V a2	Miserator Dominus escam	2	8	Melchisedec rex Salem
V a3	Calicem salutaris	3	8	Immolabit haedum multitudo
V a4	Sicut novellae olivarum	4	4	Et edent carnes
V a5	Qui pacem ponit	5	1	Pluit illis manna
V aM	O quam suavis est	6	6	Angelorum esca
Inv	Christum regem	5	4	Venite comedite panem meum
N1 a1	Fructum salutiferum	1	1	Numquid poterit Deus
N1 a2	A fructu frumenti	2	1	Parasti in conspectu meo
N1 a3	Communione calicis	3	1	De fructu operum tuorum
N2 a1	Memor sit Dominus	4	8	Faciens mensam
N2 a2	Paratur nobis mensa	5	6	Sacerdotes sancti
N2 a3	In voce exultationis	6	3	Faciet Dominus exercituum
N3 a1	Introibo ad altare	7	1	Tulit mane haedum
N3 a2	Cibavit nos Dominus	8	1	Erit quasi oliva gloria
N3 a3	Ex altari tuo	6	6	Quid enim bonum ejus
„N4” a1	–	–	?	Extendit Jonathas
„N4” a2	–	–	?	Comede fili mi mel
„N4” a3	–	–	?	Venite emite absque
L a1	Sapientia aedificavit sibi	1	1	Memoriam fecit
L a2	Angelorum esca	2	8	Memoria mea in generationes
L a3	Pinguis est panis	3	6	Omnes eandem escam
L a4	Sacerdotes sancti	4	3	Nolo vos socios fieri
L a5	Vincenti dabo	5	3	Qui habet aures
L aB	Ego sum panis vivus	1	1	Dixit Jesus ego sum
V2 aM	O sacrum convivium	5	7	Amen amen dico vobis

6. táblázat. A két zsolozsma antifónáinak modális elrendezése

officium antifónái és rezponzóriumi a műfajok repertóriumainak mely stílusrétegébe, típusába tartoznak.⁷⁸ (Az 1. és 3., illetve 6–7. *kottapélda* a két zsolozsma egy-egy azonos szövegincipitű antifónáját és rezponzóriumát, a 4., 5., 6. *kottapélda* egy kiválasztott rezponzorium dallammodell két alkalmazását szemlélteti).

⁷⁸ A magyar (és magyarországi ferences) zsolozsmaforrások antifónáinak és rezponzóriumainak zenei típusrendben közölt dallamtárait használtam referenciaforrásként. Antifónák: László Dobszay–Janka Szendrei, *Antiphonen im 1.–8. Modus*, in *Monumenta Monodica Medii Aevi*, Band V, hrsg. v. Andreas Haug–David Hiley–Karlheinz Schlager, (Kassel: Bärenreiter, 1999.) A továbbiakban MMMAe. Rezponzóriumok: Dobszay László–Szendrei Janka (szerk.), *Responsories I–II* (Budapest: Balassi Kiadó, 2013).

Funkció	Incipit (STR)	Tónus	Incipit (BNS)	Incipit (BNS)	Típus
V R	Homo quidam fecit	1 6	Cumque operuisset ros*	Calix benedictionis	1/III/1
N1 R1	Immolabit haedum	1 7	Cenantibus discipulis	Dominus Jesus in qua	
N1 R2	Comeditis carnes	2 6	Accepto pane	Melchisedec viro rex	5
N1 R3	Respexit Elias	1 7	Manducantibus discipulis	Sicut vivens misit me	6/II
N2 R1	Panis quem ego dabo	4 1	Dominus Jesus in qua	Accepto pane	
N2 R2	Cenantibus autem	5 7	Quicumque manducaverit	Cumque operuisset ros	
N2 R3	Accepit Jesus calicem	6 1	Calix benedictionis	Quicumque manducaverit	7
N3 R1	Qui manducat meam	1 7	Ego sum panis vitae	Immolabit haedum	
N3 R2	Misit me Pater	8 7	Amen amen dico vobis	Manducantibus discipulis	7/IV/1
N3 R3	Unus panis	1 6	Sicut vivens misit me	Cenantibus discipulis	
„N4” R1	–	– 5	Melchisedec viro rex	Amen amen dico vobis	
„N4” R2	–	– 7	Immolabit haedum	Ego sum panis vitae	7/IV/2
„N4” R3	–	– 6	Cumque operuisset ros		
V2 R	Caro mea vere est	1 [7	Ego sum panis vitae*] ⁷⁹		

7. táblázat. A két zsolozsma rezponzóriumainak modális elrendezése és a BNS modellek szerint rendezett kontrafaktumai

Antifónák

A két officium antifónakészlete a műfaj azonos két stílusrétegébe, az új stílusú kompozíciók, illetve olyan új stílusú tételek sorába tartozik, amelyek a hagyományos formulakészlet elemeiből épülnek fel („kompozíció hagyományos anyagból”).⁸⁰

A *Sacerdos in aeternum* zsolozsma első tónusú *Sapientia aedificavit* antifónája,⁸¹ ez utóbbi típusnak egyik szabályszerű formája (3. kottapélda). A *Sapientia aedifica-*

⁷⁹ Vö. Barbara R. Walters-Vincent Corrigan-Peter R. Ricketts, „The feast of Corpus Christi...”, 239.

⁸⁰ „Kompozíció hagyományos anyagból” és „új stílusú” antifónák. Vö. Dobszay László, *Corpus Antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás*, 158–160.

⁸¹ MMMAe, Nr. 6148, 824. (Vö. 78. jegyzet).

Sa - pi - en - ti - a ae - di - fi - ca - vit si - bi do - mum ex - ci - dit co - lu - mnas se - ptem
im - mo - la - vit vi - cti - mas su - as mi - scu - it vi - num et po - su - it men - sam su - am.

1. kottapélda. A *Sapiaentia aedificavit* antifóna a BNS-ben (f. 213v)

Sa - pi - en - ti - a ae - di - fi - ca - vit si - bi do - mum ex - ci - dit
co - lu - mnas sep - tem im - mo - la - vit vi - cti - mas su - as
mi - scu - it vi - num et po - su - it men - sam su - am.

2. kottapélda. A *Sapiaentia aedificavit* antifóna a B 32-ben (f. 260r)

Sa - pi - en - ti - a ae - di - fi - ca - vit si - bi do - mum mi - scu - it vi - num
et po - su - it men - sam al - le - lu - ja.

3. kottapélda. A *Sacerdos in aeternum* zsolozsma *Sapiaentia aedificavit* antifónája

vit zsolozsma címadó tétéle⁸² (1. kottapélda) esetében a terjedelmesebb szöveg formabontóbb megoldáshoz vezetett⁸³ – az oktávon túllépő ambitus és a hosszú sorok új stílusú kompozíciós igénynek felelnek meg.

Markáns különbség a két zsolozsma között egyedül a tételek sorrendjének hangnemi elrendezésében van: a *Sacerdos in aeternum* összesen huszonhárom antifónája három, a *series tonorum* elve szerint rendezett sorozatot alkot, míg ilyen tudatos modális elrendezés a *Sapiaentia aedificavit* antifónáit nem kapcsolja össze. Továbbá antifónaszövegei eltérő hosszúságúak, dallamai egyediek, míg a *Sacerdos in aeternum* antifónaszövegeinek hossza azonos, minden egyes tételt „alleluja” zár, s mint láttuk, dallamait előre eltervezett modális elrendezés kapcsolja össze. A *Sacerdos in aeternum* antifónakészletét tudatosan egységesítették, zenei kidolgozásakor is „klasszikus” egyszerűsége törekedve.

⁸² MMAe, Nr. 1524, 292. (Vö. 78. jegyzet).

⁸³ A két zsolozsmatípus összehasonlítását árnyalja, hogy a 6. tónusú antifónák típusrendszerében a „kompozíció hagyományos anyagból” típusa hiányzik. Vö. Dobszay László, *Corpus Antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás*, 173–175.

Qui-cum-que man-du-ca - ve-rit pa-nem vel bi-be-rit ca-li-cem Do-mi-ni
 in-di-gne re-us e-rit cor-po-ris et san-gui-nis
 Do-mi-ni * pro-bet au-tem se-i-psum ho-mo et sic de-pa-ne
 il-lo e-dat et de-ca-li-ce bi-bat. V) Qui e-nim man-du-cat
 et bi-bit in-di-gne ju-di-ci-um si-bi man-du-cat et bi-bit non di-ju-di-cans
 cor-pus Do-mi-ni.

4. kottapélda. A *Sapientia aedificavit* zsolozsma *Quicumque manducaverit* respnzóriumma

Responzóriumok

A két zsolozsma respnzóriumainak elrendezése az antifónák rendjével megegyezik (6–7. táblázat),⁸⁴ és tételeik (az antifónákhoz hasonlóan) a műfaj ugyanazon stílusrétegeibe sorolhatók (új stílusú, illetve hagyományos formulakészletből építkező új stílusú tételek). A *Sacerdos in aeternum*-respnzóriumok tónusainak *series tonorum* elrendezésével szemben feltűnő, hogy a *Sapientia aedificavit* respnzóriumai között több azonos dallamvázra készült alkalmazás⁸⁵ (7. táblázat). Az officium egyetlen respnzórium-dallama sem új alkotás, mind ismert tétel újabb – ugyanakkor nem mechanikus – „átszövegezése”.⁸⁶

A *Sapientia aedificavit* hetedik tónusú *Quicumque manducaverit* respnzóriumma (4. kottapélda) új stílusú tétel, amely a hetedik tónus hagyományos motivikus elemeihez és felépítéséhez szorosan kapcsolódik – megtartja a tónusra jellemző hagyományos intonációt és a zárlati formulákat, és ezekhez a verzusban is ragaszkodik.⁸⁷

⁸⁴ A *series tonorum* a *Sacerdos in aeternum* zsolozsma respnzóriumainak modális elrendezésében is megjelenik, de kevésbé következő, mint az antifónák modális rendjében – két első tónusú tétel (*Respexit Elias, Qui manducat meam carnem*) megszakítja a sorrendet. A *series tonorum*-elv a *Sapientia aedificavit*-respnzóriumokban nem érvényesül. Vö. 7. táblázat.

⁸⁵ Alkalmazásnak nevezem – a kontrafaktumtól megkülönböztetve – azt a módszert, amelyben mintadallam és a származtatott dallam kapcsolata lazább (vagy kevésbé következő) mint a kontrafaktum esetében.

⁸⁶ Dobszay László–Szendrei Janka (szerk.), *Responsories I–II* (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), 15–191.

⁸⁷ Dobszay László–Szendrei Janka (szerk.), *Responsories I–II* (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), Nr. 7071, 1251. A 4. kottapéldában aláhúzás mutatja az alacsonyabb szótagszám helyén a dallamváz hangjainak sűrítését, a magasabb szótagszám következtében beillesztett hangokat az első sor bekeretezett motívumai, valamint a verzus bekeretezett sora jelzi. A formulák szótagokra, illetve hangokra tagolását nyíl jelöli.

In prin - ci - pi - o e - rat Ver - bum et Ver - bum e - rat a - pud
 De - um et De - us e - rat Ver - bum hoc e - rat in prin - ci - pi - o
 a - pud De - um * o - mni - a per - i - psum fá - cta sunt et si - ne i - pso
 fá - ctum est ni - hil. V) Quod fá - ctum est in i - pso vi - ta e - rat et vi - ta
 e - rat lux ho - mi - num.*

5. kottapélda. A karácsonyi matutínium záró respnzórium a az esztergomi zsolozsmahagyomány szerint

Im - mo - la - bit hac - dum u - ni - ver - sa mul - ti - tu - do fi - li - o - rum
 Is - ra - el et su - ment de san - gui - ne e - jus ac po - nent su - per
 u - trum - que po - stem et in su - per lí - mi - na - ri - bus do - mo - rum in qui - bus
 com - e - dent il - lum. V) Et e - dent car - nes no - cte il - la as - sa
 i - gni et a - zy - mos pa - nes cum la - ctu - cis a - gre - sti - bus.

6. kottapélda. A *Sapientia aedificavit* zsolozsma *Immolabit haedum II* respnzórium a

A respnzórium modellje a karácsonyi matutínium záró respnzórium a (*In principio erat verbum*, 5. kottapélda).⁸⁸ A „kontrafaktum” megalkotásakor a dallamvázra az eredeti szövegtől képest eltérő hosszúságú sorokat, hosszabb szöveget kellett elhelyezni, a verzusban szükségessé vált még egy „D” kadenciára érkező sor beiktatása.

A zsolozsma *Immolabit haedum II* respnzórium a (6. kottapélda)⁸⁹ hasonlóképpen az *In principio erat* dallam-modellre készült alkalmazás. A *Quicumque manducaverit*-kontrafaktumhoz képest ez az alkalmazás lényegesen szabadabb (vö. második és harmadik sor sűrítését, a harmadik sor „g” zárlatát), amely a zsolozsma „szerzőjének” gyakorlottságáról tanúskodik. A dallammodellek kiválasztása sem

⁸⁸ Dobszay László–Szendrei Janka (szerk.), *Responsories I–II* (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), Nr. 7070, 1250.

⁸⁹ Dobszay László–Szendrei Janka (szerk.), *Responsories I–II* (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), Nr. 7072, 1252.

Im-mo - la - bit hae - dum mul - ti - tu - do fi - li - o - rum Is - ra - el ad ve - spe - rum
 Pa - schae et e - dent car - nes et a - zy - mos pa - nes.
 V) Pa - scha no - strum im - mo - la - tus est Chri - stus i - ta - que e - pu - le - mur
 in a - zy - mis sin - ce - ri - ta - tis et ve - ri - ta - tis.

7. kottapélda. Egy magyar komédiás, I. felvonás, No. 8

lehetett véletlen, amelyre a modell és alkalmazás szövegei között fennálló intertextuális, liturgikus kapcsolat tudatos társítására utal.⁹⁰

Az összehasonlításul kiválasztott azonos szövegkezdetű *Immolabit haedum* I responzórium (7. kottapélda)⁹¹ a *Sacerdos in aeternum* zsolozsma első tónusú tételé, a típusrend új stílusú kompozícióinak sorába tartozik. Bár egyedi tétel, de kidolgozása rendkívül szabályszerű, a klasszikus gregorián motívumkészletből építkezik. (Ebbe a típusba tartozó responzóriumok többnyire *series tonorum*-ciklusok részét alkotják, 1000 utáni ünnepekre készült alkotások.)⁹²

Összegzés

A BNS *Sapientia aedificavit* officiumának „régí”⁹³ tételsorként való értelmezése részben félrevezető, mert a zsolozsmák tételéi az egyes műfajok repertóriumainak azonos rétegébe tartozik. Létezik azonban a két zsolozsmaváltozat között egy relatív kronológia, amely az azonos szövegforrásból alkotott két officium heterogénebb vs. letisztultabb (tudatosan egységes és „klasszikus”) kidolgozásában érzékelhető. Ebben a relatív kronológiában a *Sapientia aedificavit* a korábbi, amelyet a zsolozsmaváltozat általános forráshelyzete is megerősít.

Az „asszimilálatlan átvétel”⁹⁴ a BNS kapcsán a *Sapientia aedificavit* zsolozsma formai és tartalmi elemeire egyaránt vonatkozik. (1) A szekuláris zsolozsmahagyomány bevett szerkezetétől eltérő lejegyzés (négy nokturnus, matutínium-himnusz),

⁹⁰ Dobszay László–Szendrei Janka (szerk.), *Responsories I–II* (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), 156. A bemutatott példa esetében: „[...] this procedure may have theological implications, because of the intertextual links between Christmas and the feast of Corpus Christi.”

⁹¹ Dobszay László–Szendrei Janka (szerk.), *Responsories I–II* (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), Nr. 1103, 412.

⁹² Dobszay László–Szendrei Janka (szerk.), *Responsories I–II* (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), 65.

⁹³ Vö. 8. jegyzet.

⁹⁴ Uott.

preciosi corporis et sanguinis tui temporalis perceptio prefiguratur. Qui unius.

In Quarto Nocturno p monachis ant.

Memoriam fecit mirabilium suorum misericors et misericors

lusa. Evovae. ps. Do

mme exaudi. ant. Me

monia mea in generatione seculorum qui edunt me adhuc estu

¶ paradisus
parisiensis
sacra.

¶ pater
fatus in
eccl. de
suo spe
pha
no.

1. facsimile. A „negyedik nocturnus” rubrikája a BnF 1143 23. versóján⁹⁵

amely a breviárium egyetlen más zsolozsmájában sem jelenik meg, az új officium átvételének kezdetleges formái megoldásáról tanúskodik. (2) A monasztikus tétel-szerkezethez szükséges bővebb repertoár teljes átvétele (a tételek válogatásának és rendezésének kezdetlegessége: a himnuszok dallamának kottás lejegyzése, a „negyedik nocturnus” antifónáinak kitöltetlen kottavonalai) a hagyományváltás kezdetleges tartalmi megvalósítását szemlélteti.

Bár a *Sapientia aedificavit* BNS-beli megjelenése formabontó, a negyedik nocturnus bevezetésének áthidaló megoldása mégsem teljesen egyedi. A BnF 1143 szkriptora ugyanezt a módszert alkalmazta, amikor a *Sacerdos in aeternum* ének-készletét további tételekkel egészítette ki – „*In quarto nocturno pro monachis*” – a *Sapientia aedificavit* anyagából kölcsönözve (1. facsimile). A BNS lejegyzője tehát egy szokatlan, de mégsem példa nélkül álló megoldást alkalmazott.

⁹⁵ Online: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9057257b/f26.image.r=1143> (2017. július 31.).

ANNA SANDA
„Sapientia aedificavit“
Phasen der Entstehung des Offiziums und der Kodifikation
eines spätmittelalterlichen Festes

Der vorliegende Aufsatz behandelt das Fronleichnamsoffizium *Sapientia aedificavit* im *Breviarium Notatum Strigoniense* aus dem späten 13. Jahrhundert (Cz-Ps DE I 7, im Folgenden: BNS).

Das zu untersuchende Fronleichnamsoffizium ist aufgrund seiner frühen Überlieferung und irregulären Struktur im BNS in der Fachliteratur seit langem bekannt. Die ungarische Provenienz des BNS wurde wegen seines Aufbewahrungsortes – die Bibliothek des Prämonstratenser Chorherrenstiftes in Strahov bei Prag – bisher außer Acht gelassen. Die Berücksichtigung der Provenienz (im weiteren Sinne die Berücksichtigung der lokalen Quellenlage des Offiziums in Zusammenhang mit anderen zerstreuten Belegen im gesamteuropäischen Quellenbestand) kann daher zu den bereits vorliegenden Forschungsergebnissen gezielt beitragen. Derzeit ist das Offizium noch in zwei weiteren ungarischen, dem südwestlichen Diözesangebiet Kalocsa entstammenden Brevieren (H-Bu Clmae 33 und Hr-Zu MR 43, beide aus dem 14. Jh.) nachzuweisen. Ein dritter Beleg, ein gedrucktes Antiphonar aus dem frühen 16. Jahrhundert aus Braga (P-BRs Ms 32), das acht Antiphonen des Offiziums überliefert, konnte ebenfalls zur Untersuchung herangezogen werden. Im Aufsatz werden sämtliche, derzeit bekannten Quellen des Offiziums *Sapientia aedificavit* dargestellt, mit dem im BNS enthaltenen Fronleichnamsoffizium verglichen, textliche und melodische Abweichungen veranschaulicht.

Durch die Untersuchung kann die Forschungsgeschichte des Offiziums neu aufgerollt, aus anderer Perspektive betrachtet und die besondere Gestaltung mittels erweiterten Quellenbestandes erneut ausgewertet werden.